

Хвилини життя Лесі Українки

Людмила Старицька-Черняхівська

ХВИЛИНИ ЖИТТЯ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Людиною він був, Гораціо

У Києві на Байковому кладовищі, далеко від міста, від гомону життя, зеленіє межі двома давніми могилами свіжий горбочок. Два старі дерева вартують над могилами, роняють листи. Навколо — тиша. Сухий лист зірветься з гілки, тихо погойдається в повітрі і припаде до могили... Згадки життя... А під тим зеленим горбочком спочило серце гаряче, могуче, спочили навіки думи і мрії, згорнули крила пісні...

Сталося. Скінчилось життя. Однині немає Лесі Українки, лишилися тільки твори її, вони підуть надалі самі вже в далекі, не відомі нам простори життя. Пройде ще час, і зійдуть з світу і ті люде, що знали Лесю Українку, і зникне той хороший, той високоблагородний образ навік.

*О, не журися за тіло!
Ясним вогнем засвітилось воно,
Чистим, палючим, як добре вино,
Вільними іскрами вгору злетіло.
Легкий, пухкий попільець
Ляже, вернувшись в рідну землю,
Вкупі з водою там зростить вербицю,
Стане початком тоді мій кінець!
(Лісова Пісня)*

Ні, не погоджується серце з сією потіхою! Немає душі, яка самою присутністю своєю на землі давала віру в можливість ідеалу!

Я хочу завернути життя. Я хочу зафіксувати кілька рис вдачі людини такої благородної, такої мужньої, такої люблячої, які рідко трапляються в життю.

Я не пишу біографії Лесі — я пишу на могилі. Хочу тільки показати ту основу буденного життя нашого поета, на якій ткали чудові шати серце і талант.

Коли я згадую свої дитячі роки, я бачу все весняний день: повно золота й світу, все блищить і сміється навколо, і серед того сміху і блиску постать блілого дівчатка з глибокими, розумними очима і лагідною ухмілкою на вустах.

Мабуть, були ми знайомі з Лесею з самих дитячих років, бо родини наші, себто родини Косачів і Старицьких, хоч і не були рідні по крові, але по душі були рідніші рідних. Перші моменти моєї знайомості з Лесею десь губляться у млі дитячих спогадів, тим більше що й батьки Лесині проживали тоді на Волині і в Київ наїздили нападами. Виразно виступає момент, коли між нас вперше зародилася певна приязнь. Були ми

тоді ще дітьми-підлітками, я ходила до гімназії, Леся ж і Михайло (старший брат Лесин) до гімназії не ходили. Як діти, що виховуються не в гімназії, а вдома, вони були далеко серйозніші й освіченіші за нас. Одрізнялися вони від нас і мовою, і одежею. Балакали і ми по-українськи, але се вже була якась мішанина з російщиною, що затопляла нас в гімназії, — Леся ж і Михайло балакали добірною мовою, бо вони і вчилися на ній; що ж до одежі, то й тут вони відрізнялися від нас: скільки пам'ятаю Лесю і Михайла, — все пам'ятаю їх в доброму українському вбранню: Михайла — в сірій чумарочці, Лесю — в спенсері, в вишиваній сорочці, білява голівка гладенько перев'язана стьождою. Вже й тоді Леся мала хоробливий вигляд, була тиха, соромлива і серед гуртка "безшабашних", як водиться, гімназистів і Лесю, і Михайло почували себе, мабуть, трохи ніяково. Зібралися раз в нашій господі товариші й товаришки, були й Леся і Михайло. З чого і як почався в мене диспут з моїми гістьми про полабських слов'ян, і що там ми про тих сердешних слов'ян говорили — зараз не згадаю, пам'ятаю тільки, що боронила я їх існування од всієї душі, але супротивники мої наступали і на них, і на мене. Тихі і мовчазні перше, Леся і Михайло вступили до нашого диспуту, та так гаряче і, як мені здавалося тоді, так ґрунтовно, що я й не сподівалася. Опонентів наших ми переспорили (може, тільки перекричали), але останнє слово лишилось за нами. З сього моменту почалась між нами інтенсивна приязнь, — полабські слов'яне з'єднали нас. Сей факт, що так рельєфно стоїть в моїх спогадах, свідчить про вищий рівень Лесиної освіти і, взагалі, про вищий настрій її душі. В той час чи й було Лесі 12 років, — вік, коли існування слов'ян, і германців, і взагалі всієї білої, жовтої й чорної раси цілком не турбує людину. Але в сі роки Леся і Михайло були далеко серйозніші й освіченіші багатьох дітей, до того ж були вони цілком свідомими й запеклими патріотами. Інтелігентна і глибоко переконана мати вміла впливати на душі своїх дітей; вона ж керувала і їх освітою, не пускаючи її з національного ґрунту, а на той час се було дуже тяжко, бо й жадного підручника українського не було. Одначе ж Ольга Петровна вийшла переможницею з цієї справи: Михайло, що вступив уже в старші класи, скінчив гімназію з медаллю, Леся ж через хоробу до гімназії не вступала, але з дитячих років винесла добрі ґрунтовні знання, які поширювала впродовж всього свого життя.

З того часу, про який я отес згадувала, родина Косачів на деякий час вибралася з Київа на Волинь, але Ольга Петровна з Лесею часто наїздили до Київа з причини хороби Лесиної. З 11 — 12 років вже проявилась в неї страшна хороба, зразу прикинулась вона до руки. Се було перше дитяче горе. З молодих років любила Леся музику і пильно вчилася три на фортепіані, але хороба руки перервала сі уроки. За першим горем пішло друге, третє...

Цілими місяцями мусіла часами лежати Леся в ліжку, тоді як ми всі сміялися до сонця. Ні нетерпіння, ні скарги на свою хоробу не чув ніхто від Лесі, — вона тільки запевняла всіх, що то зовсім нічого і що їй все гаразд. Гаразд і те, що вона лежить в ліжку, коли її товариші й товаришки радіють і тішаться життям!

Так, вона не скаржилась, але сумна провесна лишила глибоку тріщину в її серцю.

*Талого снігу платочки сивенькії,
Дощик дрібненький, холодний вітрець,
Проліски в рідкій травиці тоненькій, —
Се була провесна, щастя вінець?*

Відокремлене життя розвивало страшенно фантазію Лесі. Не раз вже потім оповідала вона мені про свої дитячі роки на Волині і про свої улюблені іграшки. Вона любила роздивлятись малюнки в великих книжках і, дивлячись на той або інший малюнок, утворювати в своїй голові цілу історію, до якої сей малюнок ставав ілюстрацією. Як і всі діти, Леся захоплювалась в дитячі роки романтичними лицарськими часами, але чарував її завжди не той гордий і щасливий долею переможець, що, подолавши супротивника, приставляв списа до його грудей. Ні! Вабив її подоланий, той, що, почувачи вже на своїм серці гострий спис грізного переможця, не здається, а завзято відповідає: "Убий — не здамся". Ся глибока любов до окрадених долею стала основою Лесиного патріотизму. "Убий — не здамся" — зробилось лозунгом її життя. Все дитинство її перейшло, як оповідала вона мені, в хмарах фантазії. З братом Михайлом вони були великі приятелі і доповнювали один одного. Життя їх внутрішнє точилося цілком окремо, в їх потайний світ не заходив old people 2. Одною з улюблених забавок Лесі і Михайла було відогравання різних сцен з лицарського або героїчного життя, і Леся, як оповідала вона мені, так захоплювалась самою дією і становищем особи, яку вона мусіла уявляти, що цілком забувала за дійсність. Се життя в селі на Волині ще міцніше прив'язало Лесю до рідного ґрунту. Дитячі роки, що промайнули в такому близькому сусідстві з народом, дали Лесі глибоке, органічне знання мови, життя народного; вони напоїли її поезією рідної мітології, яку вона так оживила в своїй "Лісовій пісні". Писати вона почала дуже рано: перший вірш свій написала вона, коли їй було 12 років 3; написала вона його під великим вражінням, — її тітку, сестру її батька, засилали на Сибір, — і ось перший вірш Лесин: "Ні волі, ні долі у мене нема, зосталася тільки надія сама".

За першим віршем пішли другі, Леся стала на шлях літературної творчості, на якому її щиро підтримувала її мати. Тим часом брат її Михайло скінчив гімназію і вступив до Київського університету. Що то була за прекрасна людина — молода, чесна, енергична і весела, як соняшний промінь! Ольга Петровна з Лесею почали наїздити до Києва ще частіше, вони спиналися в тім будинку, де жив і Михайло, і зараз біля них групувалися молоді товариші.

В наших обох родинх Старицьких і Косачів панував особливий літературний дух; тому, хто мав хоч іскру талану, не писати тут було цілком неможливо. Тут завжди писали, розбирали твори, читали їх, видавали збірники і взагалі жили з осередку громадських і літературних інтересів. Як Ольга Петровна, так і батько мій підтримували кожного, хто виявляв найменше бажання займатись літературою, розжеврювали найдрібнішу іскру талану. Була ще третя родина, яка сама не займалася літературою, але відчувала всім серцем найслабший пульс українського життя,

побожно шанувала українське слово, цінувала кожну молоду силу, — се була родина М. В. Лисенка. Була ще людина, силоміць одірвана від рідного краю, та не одірвана від його життя, яка здалеку стежила за ним і прокладала йому певні шляхи, — се був дядько Лесі Українки Михайло Петрович Драгоманов. Нічого ж дивного не було в тім, що Лесині початкові праці зустрілися з самою теплою ласкою в трьох сполучених родинх Лисенків, Старицьких і Косачів, і в далекій родині М. П. Драгоманова.

Літературна творчість Лесі не спинялася. Після перших спроб почала вона разом з товаришем її брата М. А. Славинським перекладати Гейне. Справедливо завважує в своїй замітці М. Славинський, що праця над перекладом сих класичних річей мала великий вплив на творчість Лесі. Стисла форма гейнівського вірша, яскравість його образу, його легка іронія чуються в Лесиній "Давній казці". Переклади з Гейне і перший томик Лесиних віршів "На крилах пісень" видано було "накладом авторки" за кордоном.

Пам'ятаю, як зараз, той день, коли Леся, молодесенька на той час дівчина, тоненька й висока, в гарному українському вбранню, прийшла до нас з сими двома книжечками. Се було спільне свято. Батько мій наклав на носа пенсне, взяв розрізалку, ласкаво погладив сіро-блакитний томик, як люблю дитинку, і почав обережно розрізувати листи.

Се ж було не те почуття, з яким ми беремо тепер нову українську книжку, — се було почуття святобливої радості: ся ж книжка, що переїхала з такою великою небезпекою чи то в конверті, чи то в чийсь широкій кишені з-за кордону, лежала тепер перед нами — свіжа й лагідна, як реальна звістка про можливу долю українського слова, про якесь далеке майбутнє життя.

Ми всі, разом з молодим автором, посідали навколо, — батько мій чудово декламував, через те всі любили слухати, як він читав вголос. Перечитано було всі вірші Лесині, деякі по кілька разів. Тато був у захваті, він цілував Лесю і по своїй звичці так душив її, що можна було думати, він її й зовсім зламає в своїх дужих обіймах. Одначе справа не кінчалася тільки хвалою, зараз починалася і пильна критика, але критика дружня, котра бачить хиби твору і, бачучи їх, завдається метою не принизити або висміяти автора, а звертає на них його увагу, щоб він сам зрозумів і завважив їх. Ся критика панувала в нашому колі: старші й молодші автори завжди читали свої твори товаришам і радились з ними.

В той час, а було се в початку 90-х років, київське українське життя майже не виявлялось на сторонні очі, принаймні на очі поліції, але воно все-таки не спало, а розточалося по різних гуртах, які так чи інакше, а провадили свою діяльність. Одним з продуктивніших гуртків був гурток, що звався "Літературою". Заклався він в теплій хаті М. В. Лисенка. Щосуботи збиралися до нього старі письменники і молодь, яка бралася до літературної праці. Серцем сього гуртка були М. В. Лисенко, О. П. Косач, М. П. Старицький. З старших людей приходили до нас О. Я. Кониський, К. П. Михальчук і М. В. Ковалевський. Леся, брат її Михайло Косач, М. А. Славинський, М. С. Грушевський, Б. Г. Боровик, Є. К. Тимченко, І. М. Стешенко, О. Г. Черняхівський, О. Лотоцький 4, О.

1. Остроградський, О. Романова і багато інших належали до нашого гуртка. Літературне коло мало й немале завдання збагатити рідну літературу перекладами з світової літератури. Самійленко перекладав Данте, Мольєра й Беранже, Леся — Гейне і Славинський — Гейне і Гете, 1. Стешенко — Жанну д'Арк і Беранже, О. Г. Черняхівський — "Розбійників" Шіллера і "Подоріж на Гарц" Гейне, Є. Тимченко — "Калевалу" і т. д. На літературних засіданнях читалися не тільки переклади, а й власні твори.

Сі часи молодого життя осяяні якимсь надзвичайно лагідним світом.

Се були зібрання літераторів-т о в а р и ш і в, що служили одній справі, що любили не тільки власний поспіх, не тільки ті або інші власні інтереси, а рідне слово й завдання рідного життя.

Звичайно, не були се янголи, що, по виразу Гейне, "droben auf dem Himmel kochen ohne Fleisch die Seligkeit" 5, але кожен з них, кожен чув почуття великої солідарності інтересів і громадського обов'язку. Читалися твори, спільно обмірковувалися і щодо змісту, й щодо мови, а коли справи було покінчено, — починались мрії, сі мрії все сплітались біля осередку: рідна преса, рідна школа, рідне життя. Закладались програми нових праць. 1 здавались сі мрії такими хорошими й такими недосяжними.

Проте хотілося як-не-як, а здійснити їх хоч почасти. На першу чергу задумано було з літературних справ піднести "Зорю" і "Дзвінок". Заложено було, навіть, у Києві так зване "Літературне бюро". На молодших упав обов'язок прийняти на себе редагування "Дзвінка".

Леся захопилась всім серцем сією справою. Ми уложили вже кілька номерів з оповіданнями, з науковими розправами, з віршами і, навіть, з загадками і віршованими шарадами для менших дітей. Як зараз пам'ятаю, сі шаради Лесині були дуже влучні і веселі, і ми самі з охотою розгадували їх. Але праця наша тривала недовго: вийшло якесь непорозуміння з львівською редакцією, і ми залишили нашу працю. "Дзвінок" лишився при старій редакції і при старій програмі.

Збиралися ми по черзі в кількох родин; коли зібрання припадало і не на господу М. В. Лисенка, то М. В. був завжди нашим дорогим гостем, а з ним була нашим гостем і музика. Літературне коло складалося з людей музичних, не кажучи про старших, згадаю, що сама Леся дуже любила й глибоко відчувала і розуміла музику; вона грала й сама, і хоч ліва рука заважала техніці її гри, але в її грі було почуття. Самійленко чудово грав на бандурі і часами приносив її і на зібрання. Та й всі інші: хто грав, хто співав, — взагалі мали не повстані вуха.

Збирався наш гурток і не тільки для праці, а й просто побачитись, побалакати, побавитись; тільки ж і розваги наші мали літературний характер. Улюбленою забавкою був "конкурс". Давалося одно слово, наприклад, "навіщо", "нема", "понеділок", і всі присутні повинні були написати на сю тему оповідання, п'єску або вірш. Давався визначений час.

То ж підіймалася хапанина! Кожен притулявся, де міг, з олівцем, з пером, з кавалком паперу. В хаті ставало тихо, як в усі, чутно було тільки, як дихали "автори".

Подавалися речі без підписів; журі вичитувало їх вголос і присуджувало першу премію кращому творові. В нашій забавці приймали участь і старші — і Ольга Петровна, і батько мій, мусіли приймати в ній участь і всі присутні, ті, які до оригінальної літературної творчости жадного нахилу не мали. Тим веселіші бували читання творів сих несподіваних літераторів. Багато з сих жартом написаних творів пішло до друку. Пам'ятаю особливо два гарнісіньких оповідання на тему "Понеділок" Михайла Косача і М. А. Славинського. Леся за одно з своїх оповідань, написаних на такому ж конкурсі, одержала потім премію в Літер[атурно]-Артист[ичному] Товаристві. Були ще інші забавки літературного характеру, наприклад: один з присутніх починав оповідання і в самому цікавому місці переривав його і кидав хустку своєму сусідові, — той мусів провадити далі і, довівши своє оповідання до самого несподіваного моменту, знов переривав його, кидаючи хустку третьому, залишаючи його виплутуватись з сеї плутанини і т. д.

Як в родині Ростових (в "Войне и мире" Толстого) панувала атмосфера кохання, так і в наших Сполучених Штатах (родини Косачів, Лисенків і Старицьких) панувала атмосфера творчости і дружньої приязні, і всі "огніщане", які "тягли" до нашого вогню, були перейняті тим самим духом.

Навколо розпиналось рядно дрібного осіннього дощу, а ми тулились до свого вогню і набиралися біля нього сили. Може, сей вогонь вірного товариства, може, ся атмосфера нашого рідного життя, сполучені з гордою й непереможною вдачею Лесиною давали їй можливість: *contra spem sperare* 6.

Я згадую сі часи для прийдешніх біографів Лесі Українки, і почуття ті, які я зараз подаю крізь призму мого "я", почувала й вона. Ось що пише вона мені в своєму останньому листі з приводу смерті М. В. Лисенка.

"З Миколою Віталевичем зв'язані в мене спогади найдорожчих молодих літ, в його хаті стільки незабутнього пережито! Старицький, Лисенко — сі ймення для інших належать тільки для літератури і хисту, а для мене вони вічно викликатимуть живі образи, як імення близьких і рідних людей, що властиво ніколи не вмирають, поки живе наша свідомість. Не знаю, чи буде хто з молодшого покоління згадувати коли про мене з таким почуттям, як я тепер згадую про Миколу Віталевича і Михайла Петровича (я все їх бачу тепер поруч!). Але я б хотіла на те заслужити. Не трапилось мені провести вкупі з громадою до вічного дому Ваших рідних, і тим, певне, я не раз бачу їх живими, як завжди бачу свого татка і Мішу, і ніяк не хоче душе моя вірити в те, чого і перо уперто не хоче написати, ніколи, ніколи... Але ж я плачу тепер, значить, вірю?.."

З 1894 року Леся жила вже постійно в Києві; підросла її менша сестра Ліля, треба було закінчувати її освіту, і Ольга Петровна оселила їх двох в маленькому помешканні на розі Стрілецької і Підвальної вулиці. Який то був привітний куточок!

Се були дві хатки і кухня — мезонін над будинком, що стояв в глибині двору, в садку. Були сі хатки гарно й привітно прибрані, перша — вітальня, друга спальня, а разом з тим і їдальня молодих господинь.

Пам'ятаю, що, коли я тільки підіймалась по дерев'яних східцях до сеї господи, мене

вже охоплювало радісне почуття; панували там література, праця, дружба і молодість...

В кухні поралась куховарка — чудовий екземпляр нільського гіпопотама. Мабуть, і її торкнула ся пошесть літературна, принаймні коли ми працювали з Лесею, вона завжди з'являлася своєю поважною ходою з кухні і просила написати їй листа. Листи писалися до "бутончика", але ми виконували тільки роль писарів, стиль належав самій парсоні закоханого гіпопотама; улюбленою фігурою його було: "припадаю до ваших нежних стоп і подношу вам букет алих роз".

Наші літературні вечірки з приїздом Лесі до Києва, почали провадитись ще частіше; ми взялися перекласти зразкові твори європейської літератури і, крім того, укласти і видати кілька хрестоматій для дітей старшого віку.

Багато чого думалось і бажалось; в молодих головах шумували сили, і бажання, і любов. Часами наші старші товариші з лагідною ухмілкою аж трохи охолоджували нас, а нам здавалося, як Архімедові: тільки точку, на яку спертися, і землю ми перевернемо вмиль.

Щодо мене, то ми з Лесею бачились ще частіше, — ми разом з нею учили англійську мову. (Я вчила ту мову ще в гімназії, але з усього курсу в мене лишилося одне тверде знання: "I can not replaid, I was ill yesterday") Леся хоч учила англійську мову дома сама, але знала більше. Ось ми й надумалися удосконалити наші знання.

Наш шановний гімназійний учитель m-г Госкінс нічого не знав по-російськи, ми нічого не розуміли по-англійськи; за винятком двох— трьох учениць, що знали англійську мову з дому, — в класі ніхто не знав нічого. Через те й утворено було в класі такий *modus vivendi*: дві— три учениці учили по черзі урок, решта ж відповідала вище згадану фразу: "Я не можу відповідати, я була слаба вчора"

Брали ми уроки англійської мови у miss Копейкіної, яка "и ныне добро здравствует" і живе в тому ж самому помешканні, куди ми з Лесею ходили. Саме се помешкання нам надзвичайно подобалось своєю романтичністю. У вітальні був великий камін, в ньому майже завжди жевріло вугілля, а біля каміну сиділа сива й поважна мати miss Копейкіної з прядкою в руці. Сама miss Копейкіна, ширококістна й грандіозно збудована дочка Альбіону, не вважаючи на свою архіросійську фамілію, жадного слова по-російськи не знала, і ми розумілися з нею на французькій мові. Тут я на свої очі бачила, яка надзвичайно здатна до мов була Леся. Се було щось просто незрозуміле, якийсь талант, інтуїція! Англійська мова, як відомо, дуже трудна до виголошування і до правопису, і Леся читала і писала завжди вірно. Сама miss, яка упевняла нас (може, щоб потішити мене), що в Англії дуже мало людей, які пишуть грамотно, дивувалась Лесиним здатностям.

З того часу минуло двадцять років. Мої знання англійської мови сплили за водою, і знову вернулася я до свого "первобытного состояния" — "I can not replaid, I was ill yesterday", а Леся... Леся останній раз, коли ми бачились з нею, здивувала мене своїм знанням англійської мови: читала вона і балакала по-англійськи, як по-українськи.

Взагалі вона була надзвичайно здатна до мов; вона цілком володіла німецькою, французькою, італійською і англійською мовами. Вона могла писати не тільки прозу, а й вірші на всіх цих мовах. До речі, подам один цікавий факт. Наприкінці 90-х років до Києва почав наїздити наш незабутній друг Григорій Олександрович Мачтет⁷; він цікавився і українськими справами, і українською літературою, познайомився з Лесею, дуже вподобав її, її талант. Раз для спроби попросив він Лесю написати йому вірш російськи, і Леся заради жарту подала йому російський вірш. Мачтет був у захваті від нього. Оскільки я пам'ятаю, починався той вірш так:

*Когда цветет Никоциана,
Все, все тогда полно обмана.
Опасна ночи тишина,
Как то затишье роковое,
Когда коварная волна
Хранит молчанье гробовое.
И если вы тогда вдвоем
И перед вами светят очи,
Как отраженье звездной ночи,
И голос милый нам звучит,
Как-будто в тишине журчит
Струя забытого фонтана, —
Бегите прочь от этих чар:
Оне зажгут в душе пожар,
Когда цветет Никоциана!*

Між тих людей старшого віку, що бували дорогими гістьми на наших літературних вечірках, бувала ще одна людина, до літератури цілком не причетна. Се був Микола Васильович Ковалевський; хто коли знав і чув його, ніколи не забуде цієї людини з срібною апостольською 751 головою, ясними блакитними очима, палким апостольським словом. Микола Васильович вмів впливати на молодь, і молодь його любила. Любила його і Леся... Та й не можна було не любити й не поважати цієї чистої людини, що присвятила все життя своє високій ідеї і побожній любові до свого друга М. П. Драгоманова. М. В. шанував дуже і Лесю, і її творчість. Часто жартом рівняв він себе з Катонем. "Катон, — казав він, — все своє життя не хотів визнавати грецької мови, але наприкінці життя свого мусів вивчити її, зачарований грецькою літературою і грецькою наукою".

Був у Лесі ще один друг, порадник і учитель, якого вона побожно шанувала й любила, — дядько її М. П. Драгоманов. 1895 року Леся виїхала до нього; жив М. П. на той час в Софії, де й був професором. Ввесь час, який Леся перебувала у дядька, вона вчилася, вчилася пильно, як студентка, працювала над тими речами, які указував їй її дядько. Се пробування у М. П. Драгоманова ще зміцнило Лесину освіту і поширило її світогляд. Взагалі, вже й в ті молоді роки Леся була глибоко освіченою і широко

інтелігентною людиною. Та не довго користувалася Леся порадами й вказівками свого дядька, того ж таки року М. П. вмер. Смерть його тяжко вразила Лесю і лишила глибокий карбій на її серці. Все життя своє Леся заховувала щирю любов і велику пошану до свого дядька і лишалася вірною заступницею його ідей.

Перебувши в Софії майже рік, Леся вернулася до Київа.

Я не пишу біографії Лесі Українки, я тільки хочу зазначити зовнішні прояви її життя, ті грубі нитки, на яких настилав чудові візерунки її талант. Хто хоче знати життя її серця, — хай читає її твори.

Людина, що писала:

*Горить моє серце, його запалила
Гарячая іскра палкого жалю,
Чому ж я не плачу? Рясними сльозами
Чому я страшного вогню не заллю?
Хотіла б я вийти у чистеє поле,
Припасти лицем до сирої землі
І так заридати, щоб зорі почули,
Щоб люде вжахнулись на сльози мої, —*

мала глибоку рану в серці.

Проте Лесиногоря не бачив ніхто, вона мала добру запомогу проти смертельних ран: "стискувати міцніше залізного панцера, аби кров затамувати".

*Бо й такі бувають рани,
Шо нема на них бальзаму,
Шо нема на них завоїв,
Окрім панцера твердого.*

Залізний панцер тамував кров, і серце билось, билось і в смертельних боях, билось і з щоденною буденщиною життя, билось і в нудній праці, яку наклало життя.

Так точилось Лесине життя серед старших і молодших товаришів, серед горя й турбот, серед думок, і мрій, і пісень.

В той час в роки 96—97 заклалося в Кліві Л[ітературно]-А[ртистичне] Товариство. Се Товариство було російське, але давало нам можливість і нагоду виявити наше життя. Мов та лисичка в казці, почали ми примощуватись потроху до того Товариства, лапку по лапці, а нарешті, й зовсім розташувалися на возі. Правління Товариства обсадили ми своїми людьми: покійний В. Б. Антонович, [Т. Р.] Рильський, О. П. Косач, М. В. Лисенко, М. П. Старицький, К. Михальчук, М. В. Ковалевський — всі приймали участь в сій справі, приймала в ній участь і Леся, і, не вважаючи на заходи україножерів, яких і в тому Товаристві було чимало, ми досягли свого.

1 ось, "розсудку вопреки, наперекор стихиям", К[ийвське] Л[ітературно]-А[ртистичне] Т[овариство] закладене зовсім з іншою метою, почало обслуговувати

українське життя.

Годі було боротися з тією українською хвилею, бо українські вечори заливали публікою всі залі "Общества". Навіть льокаї і буфетчики клубу пристали до української ідеї і просили уряджувати якчастіше "собеседования" та вечірки, бо вони, особи сі, як відомо, завжди спирають свій світогляд на економічним ґрунті життя.

Проте, щоб добути хоч невелику перемогу (провести кого в члени Правління або обрати нових членів, або урядити чи "собеседование", чи яку вечірку), треба було вживати великої енергії. У всіх сих заходах, як і в іншій громадській роботі, Леся приймала велику участь, не вважаючи на те, що здоровля її гіршало знову, що й ходити без палки вона не могла.

І тоді, коли серце примушувало її братись за ту роботу, котру міг би зробити й кожен, примушувало її відривати хвилини свого здоровля від творчості і присвячувати обов'язкам громадського життя, думка снувала своє прядиво і повставала проти "самовбивства талантів".

*Дивись: навколо нас великі перелоги,
І дикі пущі, і великі кручі,
І темні тихі води. Подивись,
Шляхів нема.
Скажи мені, пораднице надземна,
Куди мені податись у просторі?
Чи маю я здійснити срібло-злато
З своєї ліри і скувати рало,
А струнами сі крила прив'язати,
Щоб тінь не падала на вузьку борозну,
Зайняти постать поряд з тими людьми,
Орати переліг і сіяти, а потім —
А потім ждати жнив, та не для себе.
Чи, може, кинутись туди, у пущу,
І в диких нетрях пробивать дорогу
З сокирою в руках і з тонкою пилою,
Поки який гнилий, великий стовбур
Впаде й задавить серед темних хащів?
(To be or not to be?)*

В ті часи вона задумала свою хорошу драму "У пущі", яка дає повне розуміння тих думок, що опановували нашою письменницею. Але, хоч Леся думкою і повставала проти "самовбивства талантів", вона ж перша несла свій талант на офіру всякій громадській праці.

У 1898 році ми бучно одсвяткували столітній ювілей української літератури. Для сього свята Леся написала вірш: "У кожного люду, у кожній країні"; вона не визнавала віршів "par occasion" 9, але ця тема давно вже зростала в її серці, і вірші Лесині вийшли

високохороші. На вечорі декламував їх мій батько.

Як зараз пам'ятаю сей момент. Заля була залита публікою понад береги. Вірші Лесині зустріли рясними аплодисментами. Тоді тато мій спустився з естради і, взявши Лесю за руку, вивів її перед очі публіки. Се була хороша хвилина, хороша група! Батько мій мав високу гарну статуру, і коли він, вже старий поет і старий чоловік, з довгими сивими вусами, вивів на естраду молоду бліду дівчину, відому вже всім по своїх творах, — заgrimіли оплески.

Довго стояли вони так вдвох на естраді, довго вклонялась схвильована молода дівчина, довго grimіли оплески...

Се вітала молодь свою любу письменницю і виявила їй почуття своєї пошани і любови.

На той час Леся була вже добре відома як письменниця. В одній з галицьких часописей було подано велику критичну розправу про Лесину творчість. Ся розправа, така прихильна до Лесі, все-таки завдала їй великого жалю, бо автор її, вихваляючи саму Лесю, образив одну близьку її особу. Се тяжко вразило Лесю. Серце в неї було надзвичайно любляче, ніжне, вразливе. Жадної грубости, жадного прикрого слова не перетравлювала вона; щиро добра, глибоко ніжна людина, вона рада була поступитися всім для другого. І той поет, що сказав: "Ні, тільки той ненависти не знає, хто все життя нікого не любив", почував тільки ненависть до ворогів свого народу, до ворогів життя, для якого він не жалувал ні свого серця, ні свого часу.

Вечори наші у Л[ітературно]-А[ртистичному] Т[оваристві] приваблювали силу молоді. Молодь звернулась до нас з проханням урядити в наших господах відчити для неї. Леся прийняла гарячу участь в сій справі, і відчити ми урядили.

А тим часом, поки Леся працювала поруч з дужими у всіх сих літературних і громадських справах і писала свої хороші речі, хвороба підточувала її здоров'я. Нога їй боліла вся тяжче й тяжче, і, зрештою, лікарі присудили їй лежати нерухомо в ліжку. Почалось тяжке лічення. їй робили ін'єкції в слабкий сустав. Після кожної ін'єкції Леся почувала себе зовсім зле, температура їй підіймалася, страшний біль мучив її, вона майже теряла свідомість, але пересилувала себе.

Товариші й товаришки Лесині стояли в zenіті молодих сил і молодого щастя, а вона лежала, прип'ята до ліжка своєю хворобою. І ніколи слова жалю, почуття заздросте до здоров'я других, скарги на долю не чув ніхто від Лесі. А була то весняна пора!

*Я думала: "Весна для всіх настала,
Дарунки всім несе вона ясна, —
Для мене тільки дару не придбала,
Мене забула радісна весна!"*

Проте Лесю одвідували, потішали.

*Ох, тепера мене у недолі моїй
Не один добрий друг потішає:*

*"Не годиться журитись в пригоді такій,
Адже іншим ще гірше буває!
Та які се слова і даремні й нудні,
Хоч порадики щирі й охочі,
Якби знали сі люде, які то сумні
Дні без сонця, без місяці ночі!*

Пам'ятаю саме тоді, в 97—98 році, вибухнула Вітровська історія ІО, а за нею й другі. Молоді сили заворушилися; майже всі товариші Лесині були так або інак зачеплені сими подіями, тільки Леся, відчуваючи все глибоко і болісно, може, глибше других, лежала нерухомою в ліжку і писала... "Поет під час облоги".

Стан здоров'я її гіршав. Лікарі визнали неодмінно потрібного операцію. Ся операція була дуже небезпечна для життя, але Леся без вагання зважилась на неї. Почали лагодитись до від'їзду в Берлін. Ні страху, ні турботи, ні суму не виявляла вона, — говорила все про свої літературні праці, наче доручала їх.

Операція скінчилась дуже добре, і здоров'я Лесине покращало. У 1900 році, десь коло сього, заклався в Петербурзі російський журнал "Новая Жизнь". Лесею запросили співробітничати в ньому, і вона почала писати літературно-критичні статті. Сі статті, надзвичайно солідно і літературно написані, цікаві кожному й сучасному читачеві. Прийняла вона на себе сей відділ, власне, для того, щоб мати свій власний певний заробіток. Хоч батьки Лесі Українки і були заможні люде, але їй муляло те, що вона не має своїх власних зароблених грошей.

Пам'ятаю той момент, коли Леся прийшла до нас похвалитись своїм заробітком, — се був перший гонорар Лесі Українки після п'ятнадцятилітньої літературної праці.

Але недовго тривав час її доброго здоров'я. В тому ж таки 1900 році Леся пережила важке горе, і здоров'я її похитнулось. З того часу вона жила вже спорадично в Києві, наїздами. Лікарі посиляли її завжди на південь; зиму перебувала вона то на Кавказі, то в Італії, лічилася і в Закопаному. Се курортне життя страшенно знесилювало її; вона казала не раз, що не має вже сили більше жити сим життям оранжерейної рослини, відірваної від рідного ґрунту, а мусіла жити і, живучи там, далеко від свого краю, думкою лишалася в нім.

У 1906-7 роках Леся була в Києві. То були щасливі часи! Праці було для кожного, аби схотів працювати! З якою любов'ю, з яким захватом працювала Леся в "Просвіті"! Не кажучи про організаційну і літературну працю, вона робила саму чорну роботу, збирала книжки, упорядковувала бібліотеку і таке інше.

У 1907 році Леся одружилася з К. М. Квіткою і виїхала з Києва.

Тим часом слабість її вибухнула з новою силою. Леся вирушила до Берліна, маючи надію на радикальну операцію. Але Ізраелі (професор-спеціаліст) сказав, що операцію нема нащо робити, що треба їхати в Єгипет, приймати ті або інші засоби.

Не знаю, чи він просто сказав Лесі, що туберкульоз захопив обидві нирки, чи вона сама відчула се своїм тонким, гострим чуттям, але вернулася вона з Берліна з ясним

розумінням холодного неминучого вироку передчасної смерти. По медичним пророкуванням, їй лишалося право на 2 роки життя, вона прожила майже 7.

Се життя — се вже була рвуча боротьба з смертю: літом на Кавказ, зимою в Єгипті.

До Єгипту їздила Леся сама. Спочатку се було ще не дуже тяжко, а чим далі, тим тяжчі ставали для неї сі подорожі. Проте Єгипет добре підживляв Лесю, і родина її робила все можливе, щоб Леся кожного року їздила туди. А не вважаючи ні на що, сили падали.

Ті подорожі до Єгипту — се було чудо мужности Лесиної душі. Хвора, безсила з підвищеною температурою, з щохвилинним чеканням можливої смерти, вона вирушала сама в далеку путь, по завжди бурхливому в сю пору морю і, вирушаючи, заспокоювала всіх, щоб ніхто не турбувався, що їй все гаразд. І тільки потім вже переказувала про всі свої пригоди.

Передостання подоріж її була надзвичайно важка. Від'їздила вона зовсім слабою. Довелося їхати на якомусь італійському пароплаві, негаразд і пристосованому до пасажирських подорожів. Навіть отоплення порядного на ньому не було.

Через день подорожі зірвався страшенний сніговий шторм на морі... Корабель, на якому їхала Леся, кидало й шпурляло, як тріску, і кілька день носився він, обліплений льодом і снігом, як привид, не знаючи, куди жене його буря між хвиль і заверюхи. Оповідючи про ту подоріж, Леся казала: се було щось таке неможливе, що я бажала всім серцем, щоб корабель розбився і разом пірнув на дно.

Приїздила вона до Єгипту цілком знеможена, знебула, а тільки трохи відпускало її слабість, Леся починала пришукувати собі праці й заробітку і там давала лекції французької, англійської, часом і російської мови, аби зменшити видатки своєї подорожі, аби не заважати нікому.

Останній раз в минулому році вирушила вона до Єгипту під час Балканської війни. Була слаба і страшенно квола, але вирушила сама морем, де саме одбувався осередок воєнних подій, де скрізь можна було натрапити на міну або вскочити в яку дуже неприємну і довгу блокаду. "Та краще ж наскочити на міну, ніж давати бацилам доїдати себе", — сказала Леся і вирушила в далеку подоріж, знов потішаючи всіх, що почуває себе гаразд.

А тим часом і єгипетське сонце вже мало підживляло її. "Я так вимучилась була і хворобою, і тяжкою та прикрою дорогою, — писала вона мені в останньому листі, — що ледве тепер як слід до пам'яті прихожу, нирки вже встигли трохи поправитись, але загальний стан організму ніяк не поправляється, не вважаючи на важкі особливі заходи, я навіть схудла вся. Не роблю нічого, все тільки збираюсь робити". Лікар, який лічив там Лесю, казав їй жартом: "Madame, vous devenez tout esprit" ".

В останній раз в минулому травні, коли я побачила Лесю, мимоволі згадалися мені слова лікаря, — вона вразила мене своїм виглядом: була зовсім прозора, тільки великі очі дивились так пильно, і в глибині їх чорних зірок наче проглядало ще щось, глибоке і мудре понад життя...

Весь час її остатнього пробування вона майже все лежала, — і ні слова про свою

хворобу, ні скарги на життя; все цікавилась нашим громадським життям, нашими літературними справами, казала про свої заміри, оповідала про свою повість з арабського життя, яку мала писати для "Вістника" 12.

В одному ще з своїх давніх листів Леся писала мені, кажучи затримати одну з її речей: "Може настати рік повного мовчання, — то часом буває. Та й взагалі, хто ж його знає, як мені ще сила послужить. От горю собі потрошку, але безперестанку, то мушу колись і догоріти, — ніяка свічка невічна. Нехай же буде моїм приятелям довше та ілюзія, ніби свічці не кінець".

А свічка вже доходила до краю і збігала гарячими краплями життя. Таж і близька смерть не наклала тавра на чисту душу. Домінуюча риса вдачі Лесиної — не заважати нікому, не обтяжити нікого — особливо виявилася в останні роки її життя. Хоч Леся Українка і дістала від батька добру спадщину, але тяжка хвороба, вічні подорожі і курації з'їли ті гроші, і останніми часами, вважаючи-таки знову на дорогі подорожі до Єгипту, фінансове становище її було скрутне. "Я тепер без заробітку прожити не можу, — писала мені Леся в одному листі, — І коли могла, то й писала даром, ви ж се знаєте, *dearest friend* 13. А коли заробляю чим іншим, то вже на писання сил не стає/. Так, наприклад, було ту зиму в Єгипті, коли я давала по 4—6 годин в день лекції для заробітку".

Але й злидений літературний гонорар доходив до Лесі неакуратно, і вона мусила його правити. "Ох, *tu dearest friend*, навіть до Вас, хоч ми з Вами давні приятельки, якось тяжко і ніяково писати про сі речі, а я мусіла писати про їх зовсім чужим людям, тож те, либонь, до душі їм не доходило, а мені далєбі здоровля коштували оті, як я називаю, "жебрущі листи". І одбираючи свої зароблені шаги, Леся все турбувалася про те, щоб се кому на перешкоді не ставало. В одному з листів після одержаного гонорару Леся пише: "Пробачте, що я й досі не сповістила Вас про одержання тих 50 карб., що Ви мені послали і за які я, розуміється, дякую Вам. Мені шкода, що ся присилка, як бачу, завдала вам клопоту, а я ж, коли пригадуєте, і в найскрутніші для мене часи просила, щоб залагоджування моїх інтересів не було нікому в у щ е р б". А інтереси сі були не розкоші, не марнотратство, а просто кілька місяців, може, кілька днів життя, які можна було на ті гроші торгувати в смерті лікарськими засобами, подорожею до Єгипту.

Краплі егоїзму не було в сеї людини, не було й тоді, коли близька смерть дає на нього право. А про стан свого здоровля Леся не мала жадних ілюзій.

В минулому травні українське громадянство вшанувало Лесю під час її короткого пробування в Києві. Похапцем було викладено те шанування, через те воно й не набрало відповідної імпазантности, але в ньому було щось невимовно сумне, що й зрушувало і шматувало серце. Бліда, прозора постать Лесі з руками, повними квіток, з словами, повними енергії, любови й віри, і з смертю в очах...

Так промайнули дні її між життям і смертю.

Життя дало їй талант, палке серце, тепле коло інтелігентної дружної родини, вірних поплечників-товаришів і... смертельну хоробу, горе, втрати і глибоке джерело

невичерпаних сліз. На її житті справдились слова Гете:

*Хто хліб свій не кропив сльозами,
Хто не ридав безмовними ночами, —
Той сил небесних не зазнав...*

Вона їх зазнала. Разом з тим, як спливало її здоров'я, розцвітала квітка її творчости буйним вогнено-кривавим квітом — квітом передчасного кінця. Сила дужча за силу смерти буяла в ній.

Вона писала в якімсь болючім, гарячковім натхненні, і писала, писала, хапалася сказати своїм товаришам своє слово, свою останню відповідь на питання нашого життя.

"Здоров'я у мене тепер таке тонке, — пише Леся, — що навіть за таку періодичність роботи, як ви визначаєте, я ручатись не можу, бо от, наприклад, від Різдва до Великодня цього року я абсолютно нічого не могла писати, та й се фраза, що я пишу "только в припадке умопомешательства", бо я тоді тільки можу боротись (чи скоріше забувати про боротьбу) з виснаженням, високою температурою і іншими, пригнітаючими інтелект симптомами, коли мене попросту гальванізує якась *idee fixe* 14, якась непереможна сила. Юрба образів не дає мені спати по ночах, мучить, як нова недуга, — оттоді вже приходить демон, лютіший над всі недуги, і наказує мені писати, а потім я знову лежу *zusammengeklappt* 15, як порожня торбина. Отак я писала "Лісову пісню" і все, що писала остатнього року".

Пишучи про свою драму "Камінний господар", Леся каже: "Як ви зараз же побачите по списку діячів, єсть се ні більше, ні менше, як українська версія світової теми про Дон Жуана. "До чего дерзость хохлацкая доходит", — скаже Струве і вся чесна компанія наших "старших братів". Що се є справді дерзость з мого боку, се я й сама тямлю, але вже певне "то в высшем суждено совете", щоб я *mit Todensverachtung* 16 кидалася в дебрі всесвітніх тем (як, наприклад, з Кассандрою своєю), куди земляки мої, за виїмком двох-трьох одважних, воліють не вступати".

Вона вливала в свої твори все життя своє, а ті люде, задля яких вона писала... обминали її. В сій своїй замітці я не маю на меті характеризувати творчости Лесиної, скажу тільки коротко: твори її стали б окрасою кожної з європейських літератур. Глибоке почуття пекучої любові й непохитної віри, героїчний настрій поетеси, разом з тим широкий світогляд письменниці й глибини її думки підносять твори її на надзвичайно високий рівень. Вони буквально переймають читача вогнем серця й натхнення самої Лесі Українки. Й не дивно: сі твори — се саме життя її, її страждання, її сльози, її зброя, її віра й любов.

Останній раз, в маю цього року, коли я бачила Лесю Українку в Києві, вона оповідала мені, як турбувалася перед страшною операцією в Берліні за свою п'єсу "Руфін і Прісціла", що не скінчить її, що вмере і не скаже людям того слова, яке так хотіла сказати.

— А потім, *my dearest friend*, — додала вона з ухмилкою, — побачила я, що, як кажуть у нас: прийшов Прокіп, — кипить окріп, пішов Прокіп, — кипить окріп, і без

Прокопа кипить окріп.

Червоною ниткою переткано всю творчість Лесину почуттям високого героїзму. Героїнею була вона і в поезії, і в щоденному житті. Але се був не той героїзм, що вибухає, як лава, кривавим полум'ям з жерла вулкана, коли сила натиску нижніх шарів підійма його до небес, се був не той п'янючий героїзм великих дзвінких хвилин життя, коли й "крамар героєм стає", — її героїзм був героїзм великого серця й залізної волі, що бореться з щоденними буднями життя.

Можна офірувати рідному краєві все, та коли людина чує одгук на свою офіру, — офіра легкою стає. Леся одгука майже не чула, — її твори були вищі середнього рівня її часу. В якийсь лихий жарт заграла з нею доля: перші несмілі проби Лесині зустріли тепло і щиро старші і молоді товариші. Критика привітала її перші видання і піднесла її творчість на високий рівень. Читачі захопились її поезією, і Леся зайняла відразу чільне місце в українській літературі, але останніми роками, коли творчість її піднеслась до найвищого ступня, коли вона пішла на снігову верховину життя, — читачі лишились в долині.

Проте Лесиної Любови, Лесиного завзяття не зламало ніщо.

Біля неї вигравало на сонці широке море російської літератури, російської суспільності, де б завчасу зрозуміли і піднесли її, — але вона лишилась в своїх Термопілях, "вірна законам своєї країни".

На залізний вівтар свого убогого краю вона поклала все, що мала, — талант, і серце, і свої недовгі дні.

Шумує життя і наче не розуміє того, що воно втратило. Я живу, дивлюсь надокколо, стою на варті біля дорогих могил, і з душі моєї, як туман над осіннім лісом, підіймається холодне почуття образи, образи за мертвих.

"І без Прокопа кипить окріп". Кипить окріп і буде кипіти. Але одшумує життя, і прийдуть ті, що відчують всю глибину її творчості, всю красу її душі.

Українська література втратила з нею одного з найбільших поетів життя — втратила душу, яка рідко коли пробуває на землі.

Пояснення:

ХВИЛИНИ ЖИТТЯ ЛЕСИ УКРАЇНКИ

Уперше надруковано в журн. "Літературно-науковий вістник". — 1913. — Т. 64. — С. 12-31.

Автограф невідомий.

Подаємо за першодруком.

1 Слова Гамлета з однойменної трагедії У. Шекспіра.

2 ...o Id people. — Старший (англ.).

3 ...перший вірш свій написала вона, коли їй було 12 років в... — Перший вірш Лесі Українки "Надія" датовано 1880 р., тобто тоді поетесі було 9 років.

4 Лотоцький О. — Псевдонім Білоусенка. Олександр Лотоцький (1870—1939) закінчив київську духовну семінарію, з 1920 р. перебував в еміграції в Празі, з 1929-го

— у Варшаві, де й помер. Він — автор праць про суспільне становище духовенства в Україні, історію церковного права та засади автокефалії, професор теології.

4 ...d roben auf dem Himmel kochen ohne

Fleisch die Seligkei t... — у небесній високості кухувати без м'яса — для них це щастя (нім.).

5 ...c ontra spem sperere. — Без надії сподіватись (латин).

7Мачтет Григорій Олександрович (1852— 1901) — російський письменник. За революційну діяльність був засуджений до сибірської каторги. Після заслання жив і працював у Житомирі, звідки наїздив до Києва.

5 To be or not to be? — Бути чи не бути? (Англ.).

6 ...par occasion... — принагідно (фр.).

7 ...в и б у х н у л а Вітровська історія..— Вітрова Марія Федосіївна (1870—1897) — революціонерка-народниця. Під час ув'язнення в Трубецькому бастіоні Петропавлівської фортеці на знак протесту спалила себе. Це викликало хвилю протестів прогресивної молоді — у Петербурзі, Києві, інших містах. У Києві 1897 р. відбулися арешти демонстрантів, зокрема ув'язнили сестру Людмили Старицької—Черняхівської — Оксану Старицьку (за чоловіком — Стешенко).

8 ...M a d a m e, vous aevenez tout e s p r i t. — Мадам, набирайтеся духу (фр.).

9 ...м а л а писати для "Вістник а". — Йдеться про журнал "Літературно-науковий вістник".

10 ...d iarest frien d... — найдорожча товаришко (англ.).

11 Idee fixe — невідв'язна ідея (фр.).

15 Zusammengeklappt — сплющена (нім.).

16 M i t Todensverachtung — зневажаючи смерть (нім.).